

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ПЕРИНЕЦЬ КАТЕРИНА ЮРІЇВНА

УДК 821.161.1-31.09

**«МОСКОВСЬКИЙ ТЕКСТ» У РОМАННІЙ ТВОРЧОСТІ
В. С. МАКАНІНА**

10.01.02 – російська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі зарубіжної літератури Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
КАЛАШНИКОВА ОЛЬГА ЛЕОНІДІВНА
Академія митної служби України, завідувач
кафедри митної ідентифікації культурних
цінностей та гуманітарної підготовки

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
АНДРУЩЕНКО ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
проректор з наукової роботи, завідувач
кафедри російської та світової літератури

кандидат філологічних наук, доцент
БУРАГО ДМИТРО СЕРГІЙОВИЧ
Київський національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова, доцент
кафедри російської та зарубіжної літератури

Захист відбудеться «12» лютого 2015 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.051.12 Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (49027, м. Дніпропетровськ, пл. Т. Шевченка, 1).

З дисертацією можна ознайомитись в Науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (49050, м. Дніпропетровськ, вул. Казакова, 8).

Автореферат розісланий «10» січня 2015 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради К 08.051.12

О. В. Левченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Художня спадщина Володимира Семеновича Маканіна є одним із найяскравіших явищ сучасного літературного процесу Росії. Свідченням визнання таланту письменника стали численні нагороди: Букерівська премія (1993); премія журналу «Новый мир» (1995); Пушкінська премія фонду А. Тепфера (Німеччина, 1988); премія фонду «Знамя» (1998, 2000); Державна премія РФ з літератури (1999); премія «Пенне» (Італія, 1999); премія «Большая книга» (2008); Європейська премія з літератури (2012).

Хоча минуло півстоліття з першого великого творчого дебюту прозаїка (роман «Пряма лінія» («Прямая линия»), 1965), дослідницький інтерес до різних аспектів його поетики й досі не слабшає. Більше того, важко навіть охопити повний перелік присвячених аналізу творів письменника робіт, жанр яких варіюється від критичних рецензій та статей до дисертацій і монографій. У фокусі аналізу опинилися: поетика В. С. Маканіна (О. М. Васильєва, О. В. Дмитриченко, В. В. Іванцов, Є. Г. Іванцов, О. Л. Калашникова, Є. О. Кравченкова, Т. М. Маркова, С. Ю. Мотигін, С. В. Перевалова, Р. С.-І. Семикіна, Т. М. Чуряєва), проблема автора та героя (М. О. Вершиніна, К. В. Кулікова, К. О. Шиліна), своєрідність жанрових форм творів прозаїка (Т. Ю. Климова). Творчість В. С. Маканіна аналізується і в контексті дискусій про російський постмодернізм (Н. С. Балащенко, О. Г. Бегалієва, О. В. Богданова, М. Н. Ліповецький, Н. Є. Ліхіна, Г. Ю. Мережинська) або крізь призму засвоєних письменником традицій російської класики, зокрема Ф. М. Достоевського, М. А. Булгакова, А. П. Чехова (О. В. Паніткова, Т. Л. Рибальченко). Лінгвістичні дослідницькі стратегії представлені в роботах А. В. Іванової та О. М. Шевцової. Деякі вектори маканінознавства було узагальнено в монографіях С. Ю. Мотигіна, О. В. Дмитриченко, Т. М. Маркової і С. В. Перевалової. Важливу роль на шляху досягнення художнього світу прозаїка зіграли роботи відомих критиків: О. Л. Агеєва, Л. О. Аннінського, О. М. Архангельського, В. Г. Бондаренка, А. Г. Бочарова, Н. Б. Іванової, А. С. Немзера, І. Б. Роднянської та ін.

Неординарність творчого шляху В. С. Маканіна, що ніколи не збігався з провідними тенденціями руху літературного процесу, пояснює наявність не освоєних наукою проблем, вирішення яких назріло. Так, незважаючи на те, що більша частина творчої біографії письменника пов'язана з Москвою, попри очевидну значущість теми Москви для прозаїка, її знакову маніфестацію у творах, ані в російському, ані у вітчизняному літературознавстві поки що немає дослідження, у якому б був здійснений системний аналіз природи «московського тексту» В. С. Маканіна. Лише деякі аспекти цієї проблеми стали предметом наукової рецепції: А. В. Давидова розглядає образи часу й простору як структурні одиниці авторського «московського тексту» роману В. С. Маканіна «Андеграунд, чи Герой нашого часу» («Андеграунд, или Герой нашего времени»); в окремому підрозділі дисертаційної роботи М. В. Селеменєвої окреслено антропоцентричну проблематику «московського тексту» ранніх творів письменника, що розглядаються в контексті міської прози Ю. В. Трифонова. Проте ці фрагментарні та спорадичні спроби осмислити специфіку «московського тексту» прозаїка жодною мірою не тільки не вирішують задачу системного й цілісного вивчення своєрідності цього феномену, але навіть не позначають проблему як самостійну та важливу. Складність вирішення цього актуального питання пов'язана і з хронологічною масштабністю романної творчості В. С. Маканіна, що охоплює п'ятдесят років і відображає своєрідну взаємодію письменника з різночасними й естетично різноспрямованими художніми тенденціями розвитку російської літератури в 1960-2000-і рр.

Відсутність подібних досліджень пов'язана і з певною теоретичною невизначеністю дефініції «московський текст», що тільки в 1990-і роки ХХ ст. увійшла в науковий обіг і тому перебуває у стадії опису та експлікації. Подібні труднощі супроводжують й вивчення інших локальних текстів (венетіанського, волинського, київського, кримського, лондонського, львівського, паризького, пермського та ін.), в активному дослідженні яких українські та російські вчені поєднують декілька підходів: деякі філологи спираються на топорівську концепцію «петербурзького тексту» (І. С. Вейсман, Л. В. Воробйова, А. М. Марченко, Л. К. Оляндер, Л. С. Прохорова,

М. В. Селеменева) або розглядають локальні тексти як особливі надтекстові утворення (О. А. Андрюкова, О. С. Горелов, О. Г. Лошаков, Н. Є. Медніс, О. М. Ніколенко, К. О. Четвертних, О. С. Шурупова). В цілому ряді робіт під цим феноменом розуміють створений автором художній простір (І. В. Алонцева, В. В. Калмикова, Д. О. Морев, Н. В. Рибаківа, С. М. Телегін, Н. В. Шмідт), а іноді – навіть життєві реалії, що пов'язані з конкретним топосом і вплинули на долю і творчість митця (Н. М. Малигіна, Є. В. Кудріна, М. Б. Лоскутнікова). В декількох дослідженнях позначено як провідні семіотичний, структурний, міфологічний, принцип просторового маркування і т. п. (Д. С. Бураго, А. Н. Кунусова, В. В. Кур'янова, С. О. Кур'янов). Різноманітність підходів до вивчення цього явища відбилося у відсутності єдиного теоретичного поняття, яке визначається або як «локальний текст» (В. В. Абашев), або як «топічний текст» (С. О. Кур'янов) чи «топосний текст» (О. І. Литкіна), або як «надтекст» (О. Г. Лошаков, Н. Є. Медніс, О. С. Шурупова).

Недостатня опрацьованість критеріїв і методів дослідження локальних текстів не могла не позначитися на аналізі «московського тексту» російської літератури як явища досить нового й маловивченого. З іншого боку, суперечливий образ Москви та її стародавня історія, що йде вглиб століть, зумовили труднощі виділення самого масиву текстів, що формують «московський текст» російської літератури. Нарешті, роботи В. М. Топорова і Н. Є. Медніс, які не вбачали в текстах про Москву єдності й монолітності максимальної смислової установки, що виразно простежується в текстологічній цілісності Петербурга та Венеції, певною мірою «загальмували» вивчення цього феномену.

Останнім часом зусилля багатьох вчених спрямовано на поступове подолання подібних оцінок (Т. О. Алпатова, І. С. Веселова, В. В. Калмикова, Г. С. Кнабе, О. Є. Левкієвська, Н. М. Малигіна, С. М. Телегін та ін.). З'явилися дисертаційні роботи, в яких намічено історію вивчення «московського тексту» ХХ ст. і розроблено деякі методики його інтерпретації на матеріалі творчості інших письменників (дисертація М. В. Селеменєвої про прозу Ю. В. Трифонова та дисертація О. А. Андрюкової про «московський текст» в емігрантській прозі І. С. Шмєльова), а також виявлено певний масив творів «московського тексту» ХІХ-ХХ століть та особливості його концептосфери (дисертація О. С. Шурупової). Варто зазначити, що останнім часом предметом дослідження стає й «московський текст» в українській літературі (Г. С. Скуртул). Ще одним важливим свідченням входження в науковий обіг цього феномену і його «визнання» є конференція «Москва і “московський текст” російської літератури», яка з 2004 року постійно проводиться у Московському міському педагогічному університеті. Однак, незважаючи на певні досягнення у вивченні «московського тексту», ареал проблем, пов'язаних з експлікацією феномену, залишає широке поле для подальших досліджень у цьому напрямку. Системне осмислення «московського тексту» російської літератури неможливе без ретельного опису та вивчення його різних авторських варіантів.

Все це визначає історико-літературну та теоретичну **актуальність** проведеного у дисертації дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті комплексної науково-дослідницької теми «Культурологічний аспект вивчення класичної та сучасної літератури» (номер державної реєстрації 0113U003161). Тему дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 12 від 29 травня 2014 р.), уточнено на засіданні Вченої ради факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства (протокол № 8 від 29 квітня 2014 р.) та схвалено на засіданні бюро Науково-координаційної ради з проблеми «Класична спадщина та сучасна художня література» Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (протокол № 3 від 4 листопада 2014 р.).

Мета дослідження полягає у виділенні компонентів структури «московського тексту» та виявленні своєрідності їх художнього втілення у романній творчості В. С. Маланіна.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- спираючись на праці українських, російських і зарубіжних вчених, виявити принципи аналізу локальних текстів у сучасній науці;

- узагальнити наявні у філологічних дослідженнях теоретичні та методологічні підходи до феномену «московського тексту»;
- визначити основні етапи становлення та функціонування «московського тексту» у творах В. С. Маканіна;
- виокремити й описати магістральні міфологеми, просторові знаки, специфіку топіки, певні типи героїв, мотиви, які у сукупності формують авторський «московський текст» романів В. С. Маканіна;
- виявити логіку еволюції «московського тексту» і його компонентів у романній творчості письменника.

Об'єктом дослідження є романи «Пряма лінія» («Прямая линия», 1965), «Портрет і навколо» («Портрет и вокруг», 1978), «Андеграунд, або Герой нашого часу» («Андеграунд, или Герой нашего времени», 1998), «Переляк» («Испуг», 2006), «Асан» («Асан», 2008), «Дві сестри та Кандінський» («Две сестры и Кандинский», 2011), які досліджуються у контексті малої прози письменника. Крім художніх текстів до аналізу залучено статті прозаїка «Гоголь та конфузна ситуація» («Гоголь и конфузная ситуация»), «Два романи» («Два романа»), есе «Ракурс. Одна з можливих точок зору на роман» («Ракурс. Одна из возможных точек зрения на роман»), «Художник Н.» («Художник Н.»), а також деякі бесіди та інтерв'ю з письменником.

Обрання романів у якості головного об'єкта дослідження «підказано» самим В. С. Маканіном, який в есе «Ракурс. Одна з можливих точок зору на роман» визнаючи за літературою роль «життебудівної моделі», тлумачить саме історію російського роману як метафору розвитку Росії в ХХ ст.

Хоча в завдання дисертації не входило виявлення своєрідності маканінського варіанта «московського тексту» в зіставленні з іншими творами, які складають масив «московського тексту» російської літератури (це має стати предметом спеціальних наукових пошуків), у роботі є певні виходи у великий контекст.

Предмет дослідження – специфіка «московського тексту» у романній творчості В. С. Маканіна.

Теоретико-методологічну основу дисертації складають фундаментальні дослідження в області теорії тексту та художнього простору (М. М. Бахтін, Д. С. Лихачов, Ю. М. Лотман, Б. А. Успенський), а також роботи, які присвячені семіотиці міста (Р. Барт, М. Бютор, В'яч. Вс. Иванов, К. Лінч, В. М. Топоров, Т. В. Цив'ян) і аналізу певних локальних текстів української та російської літератури (В. В. Абашев, С. М. Андрусів, Д. С. Бураго, Т. Л. Владімірова, О. Л. Калашникова, В. В. Кур'янова, С. О. Кур'янов, О. П. Люсий, А. М. Марченко, Н. Є. Медніс, О. М. Ніколенко, Л. К. Оляндер, Л. С. Прохорова, Т. В. Шарбенко, Н. В. Шмідт); дослідження різних аспектів історії та поетики «московського тексту» в російській літературі (О. А. Андрюкова, І. С. Веселова, О. Є. Левкієвська, Н. М. Малигіна, М. В. Селеменєва, С. М. Телегін, Н. Г. Шарапенкова, О. С. Шурупова). Важливим орієнтиром дисертаційної роботи є праці, що увійшли у своєрідний фонд маканінознавства й репрезентують важливі аспекти наукової рецепції прози письменника (М. Ф. Амусін, Л. О. Аннінський, В. Г. Бондаренко, А. Г. Бочаров, Н. Б. Іванова, В. В. Іванцов, О. Л. Калашникова, А. М. Латиніна, М. Н. Ліповецький, І. Б. Роднянська, Р. С.-І. Семікіна, І. Н. Соловйова).

Методологія роботи обумовлена характером поставлених у дослідженні завдань і спирається на системний підхід до вивчення «московського тексту» романів В. С. Маканіна, який реалізується шляхом використання сукупності описового, історико-типологічного, біографічного, міфопоетичного, структурного, інтертекстуального та семіотичного методів. Різноманітність методів визначається досить складною і своєрідною природою «московського тексту» письменника, народженого «своєрідним маканінським світообразом, який, пройшовши через різні літературні епохи й моди, був одночасно і частиною їх, і чимось істотно відмінним, але завжди визнавано маканінським»¹.

¹ Калашникова О. Л. Мифы В. Маканина и культура постмодернизма [Текст] / О. Л. Калашникова // Русский язык и литература в учебном заведении. – 2002. – № 3. – С. 2.

Наукова новизна обумовлена тим, що у дисертації вперше в українському, російському та зарубіжному літературознавстві зроблено спробу системного аналізу романної творчості В. С. Мاکаніна в рамках виділення й осмислення його варіанта «московського тексту». Маловивченим феноменом є також і проза письменника 2000-х років, яка досліджується у контексті центральної проблеми дисертації, а роман «Дві сестри та Кандінський» взагалі ще не ставав об'єктом спеціального літературознавчого осмислення. У теоретичному плані було систематизовано й узагальнено різні підходи до поняття «московський текст», а також запропоновано модель дослідження локального тексту в рамках творчості письменника як єдиної системи.

Практичне значення роботи. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в подальших історико-літературних та теоретичних розвідках в області локальних текстів, в процесі викладання історії російської літератури ХХ – ХХІ століть, у спецкурсах з творчості В. С. Мاکаніна.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження було викладено в доповідях на Міжнародних наукових конференціях: «Х Гоголівські читання» (Полтава, 2011); «Актуальні проблеми історичної та теоретичної поетики» (Кам'янець-Подільський, 2012); «Поетика інтермедіальності в літературі ХІХ – ХХІ століть» (Харків, 2013); «Інноваційний потенціал світової науки ХХІ сторіччя» (Запоріжжя, 2014); «Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики» (Республіка Білорусь, Гродно, 2014); на міжвузівському науковому семінарі «Москва и “московский текст” в русской литературе. Москва в судьбе и творчестве русских писателей» (РФ, Москва, 2014); на Всеукраїнських наукових конференціях «Література в контексті культури» (Дніпропетровськ, 2011-2014); «Зарубіжні письменники і Україна» (Полтава, 2012); «Інноваційний потенціал української науки – ХХІ сторіччя» (Запоріжжя, 2013).

Публікації. Ряд істотних положень відображений у 10 публікаціях, з них 1 надрукована за кордоном (у Польщі), 4 – у спеціалізованих виданнях, рекомендованих ВАК України.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що містить 285 позицій. Загальний обсяг дисертації становить 203 сторінки, із них основного тексту – 173 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми дослідження, її актуальність і наукова новизна, визначаються мета, завдання, теоретико-методологічна основа дослідження, об'єкт і предмет дисертаційної роботи, її практичне значення.

У **першому розділі** «“Московський текст” як актуальна проблема сучасної науки» висвітлюється ступінь вивчення феномену «московського тексту» в контексті виявлення інших локальних текстів російської й української літератури, а також визначено свою дослідницьку стратегію вивчення «московського тексту» в романній творчості В. С. Мاکаніна.

У **підрозділі 1.1.** «“Локальний”, “топосний” текст, “надтекст” у науковій реценції» розглядаються сучасні концепції цих категорій.

Останнім часом науковий інтерес до поняття «текст» як «вихідної точки всякої гуманітарної дисципліни» (М. М. Бахтін) набуває все масштабнішого характеру. Діапазон досліджень охоплює не тільки сферу лінгвістики та літературознавства, а й культурологію, естетику, семіотику і філософію. У рамках широкого підходу до текстових категорій з'явилися роботи вчених з проблем просторової семіотики (Ю. М. Лотман, В. М. Топоров, В'яч. Вс. Іванов, Р. Барт, К. Лінч, Ч. Дженкс тощо). Початок досліджень власне міських текстів пов'язаний з висунутою В. М. Топоровим концепцією «петербурзького тексту». На думку вченого, для цього феномену характерна «семантична зв'язність» всіх його компонентів, що досягається «способами мовного кодування», тобто суб'єктами, предикатами, ад'єктивними й адвербіальними конструкціями.

Цілісність даного надтекстового утворення досягається за рахунок існування монолітності смислової установки, у ролі якої виступає сотеріологічний міф².

Відкриття В. М. Топоровим «петербурзького тексту» призвело до спроб виявлення й аналізу інших міських текстів – венеціанського, паризького, пермського, московського, київського, лондонського, львівського, а також так званих «неміських текстів» – волинського, італійського, кримського, сибірського. Подібні явища в більшості робіт отримують визначення «локального тексту» (поняття, введене В. В. Абашевим), деякі вчені вживають дефініції «топосний текст» (О. І. Литкіна), «топічний текст» (С. О. Кур'янов). Іноді ці категорії розглядаються як особливі надтекстові утворення, в підходах до виявлення й осягнення яких реалізується декілька принципів. Так, Н. Є. Медніс, О. С. Шурупова, О. С. Горелов, К. О. Четвертних вважають, що розвиток надтексту переважно визначається його внутрішньою логікою, а не волею авторів, і підпорядковують цьому принципу логіку свого аналізу локальних текстів як надтекстів. У роботах Н. О. Купиної та Г. В. Бітенської, О. Г. Лошакова, О. С. Лепехової реалізовано концепцію надтексту не тільки як системи текстів, об'єднаних єдиною смисловою та мовною цілісністю, а й як сукупності текстів, створених одним автором протягом його життя, а також творів певної теми або певного періоду творчості письменника.

Таким чином, у стратегіях дослідження «локальних текстів» залишається ще багато невирішених питань і «білих плям», що вимагає розробки адекватних принципів і критеріїв аналізу власне «московського тексту».

У підрозділі 1.2. «Проблема “московського тексту” у фокусі філологічних досліджень» показано, що інтерес до «московського тексту» російської літератури як до спеціального об'єкту вивчення виник тільки в кінці 1990-х років ХХ ст. Пізнє входження цього феномену до наукової філологічної сфери зумовлене, в першу чергу, думками авторитетних вчених В. М. Топорова і Н. Є. Медніс, які не бачили в текстах про Москву єдності і цілісності максимальної смислової установки. Однак варто зазначити, що В. М. Топоров, проводячи паралелі між образом Петербурга й Москви, деякою мірою заклав фундамент подальших досліджень «московського тексту».

Власне проблема «московського тексту» висвітлювалася у статтях О. Є. Левкієвської, Т. М. Ніколаєвої, О. Я. Обухової, розміщених у Лотманівському збірнику (1997), у публікаціях І. С. Веселової, Г. С. Кнабе, виданих у збірнику «Москва і московський текст російської культури» (1998), в окремих статтях І. Б. Нічіпорова (2003), І. М. Сухих (2004). Важливим етапом освоєння феномену стала щорічна конференція «Москва і “московський текст” у російській літературі», яка з 2004 року проходить у Московському міському педагогічному університеті. Більшість представлених її учасниками доповідей присвячено аналізу образу Москви і виявленню «московського тексту» у творчості російських письменників і поетів, переважно ХХ ст. Засобами аналізу поезики міського простору для дослідників ставали хронотоп, топографія, міфологія, історія, фольклор Москви, а також звернення до типових московських героїв і характерів (статті О. П. Ауєра, Т. О. Алпатової, В. В. Калмикової, Н. М. Малигіної, С. М. Телегіна тощо). Розширення дослідницького поля і спроби уточнення дефініції «московський текст» представлені в дисертаціях М. В. Селеменевої (2009), О. С. Шурупової (2011), О. А. Андрюкової, Н. Г. Шарапенкової (2013). Однак чіткого або хоча б описового формулювання самого поняття поки не з'явилося, що пояснює переважний інтерес дослідників до окремих аспектів феномену. При цьому не визначено точку відліку «московського тексту», яка «зрушується» від ХVІІІ ст. – творчості М. Д. Чулкова і М. М. Карамзіна (Т. О. Алпатова) до роману Л. М. Толстого «Війна і мир» (М. В. Селеменева). Якщо в «московському тексті» ХХ ст. досить повно означено коло його творців (О. А. Андрюкова, В. В. Калмикова, Н. М. Малигіна, М. В. Селеменева, Л. В. Суматохіна, Н. Г. Шарапенкова тощо), то «московський текст» попередніх періодів майже не потрапляє в об'єкти аналізу вчених. Невирішеність багатьох питань посилюється різновекторністю в побудові

² Топоров В. Н. Петербургский текст русской литературы : Избранные труды [Текст] / В. Н. Топоров. – СПб. : «Искусство – СПб», 2003. – С. 8.

моделі «московського тексту», що обумовлено відсутністю чітких критеріїв у дослідженні власне локальних текстів.

У підрозділі 1.3. «Творчість В. С. Маканіна як об'єкт літературознавчого аналізу. Проблема “московського тексту”» виявлено найбільш дискусійне коло питань маканінознавства в контексті основної проблеми дисертаційної роботи.

Один з актуальних аспектів маканінознавства – проблема періодизації творчості письменника, найбільш аргументовано досліджено в дисертації Є. О. Кравченкової, де в естетичній парадигмі прозаїка виділено 1950-60 рр., 1970-і рр., 1980-і рр., 1990-і рр., 2000-і рр. Дослідники творчості письменника також вивчають своєрідність маканінських героїв: Л. О. Аннінський виділив тип «серединної людини», К. В. Кулікова – тип «бездомного молодця» у ранній прозі, К. О. Шиліна позначила особливого «героя андеграунду» в романі «Андеграунд, або Герой нашого часу», а М. О. Вершиніна – «героя-антигероя» у прозі 2000-х років.

Особливо дискусійною виявилася проблема осмислення художнього методу та стилю письменника в контексті певних літературних течій. Після першого великого творчого дебюту (1965 р.) прозаїк був зарахований до лав продовжувачів «сповідальної» прози (М. Н. Ліповецький, Н. Л. Лейдерман, С. І. Чупринін), потім в 1970-80-і рр. був віднесений до плеяди так званого покоління «сорокарічних» (В. Г. Бондаренко, М. В. Селеменева). Зміни в творчому методі письменника в 1990-ті рр. привели до спроб визначення його художнього методу як постмодернізму. Так, Н. Є. Ліхіна розглядає його як одного з авторів абсурдистського напрямку російського постмодерну; Г. Ю. Мережинська відносить його твори до критичної фази розвитку постмодернізму; Н. Б. Іванова визначила прозу письменника цього періоду поняттям «трансматареалізм», а М. Н. Ліповецький – «постреалізм». Очевидно, що будь-які прив'язки художнього методу та стилю В. С. Маканіна до певного напрямку виявляються досить умовними, тому що ситуація «сам по собі» дозволяє прозаїку або дистанціюватися, або зближатися з певними естетичними системами. Неординарність, «неправильність» творчості письменника, а також його художні відкриття відбилися і на художній природі авторського варіанту «московського тексту».

У дисертації «московський текст» розглядається як надтекстова єдність, знакова маніфестація Москви, відображена в художніх творах письменника. Конституційними ознаками «московського тексту» є певні міфологеми, знаки простору, конкретна топіка, московські типи й мотиви.

Другий розділ «Проза В. С. Маканіна 1965-1980-х рр.: принципи організації “московського тексту”» присвячений виявленню особливостей моделювання «московського тексту» і його компонентів у романах і малій прозі раннього етапу творчості письменника.

У підрозділі 2.1. «Столиця/провінція як сюжетоорганізуюча опозиція роману “Пряма лінія” та творів 1970-х років» показано, що формування авторського варіанта «московського тексту» прозаїка починається в його дебютному романі «Пряма лінія» (1965), де не тільки вперше заявлена московська тема, яка стала однією з найважливіших для письменника, але й позначені просторово-часові константи маканінського «московського тексту», і фокус зображення Москви через призму сприйняття провінціалом, для якого столиця – це певний жаданий Рай, куди і націлено пряму лінію долі уральця Володі Белова, головного героя роману. Але Москва як рідний простір, духовне джерело, будинок для москвичів, залишається нерідним і «недомом» («антидомом») для провінціала.

Опозиція *столиця/провінція* організує систему образів твору, в якій персонажі протиставлені за принципом місця народження: москвич Костя Князеградський і провінціал Володя Белов. «Топографічне» прізвище героя-провінціала, з одного боку, позначає уральське походження Володі (річка Біла), а з іншого, інтертекстуально співвідносить із канонічними для національного колективного літературного досвіду «топографічними» прізвищами Онегіна і Печоріна, що опинилися теж «зайвими» людьми, як і Володя Белов. Географічні підказки зв'язку Онеги та Печори з Білим морем також включені в подібну інтертекстуальну гру В. С. Маканіна. У той же час прізвище персонажа є своєрідною ремінісценцією, що увійшла в «московський текст» російської літератури середини ХХ ст. з повістю Ю. В. Трифонова «Студенти», героєм якої був Вадим Белов. Принципова відмінність маканінського персонажа від його літературних тезок обумовлена все тією ж дихотомією *столиця/провінція*, бо й «зайві» люди О. С. Пушкіна,

М. Ю. Лермонтова, і студент Ю. В. Трифонова – не провінціали, і як такі перебувають в опозиції до героя «московського тексту» В. С. Маканіна, уральця Белова. Символічним є прізвище і його антипода – Кості Князеградського, яке підкреслює вкоріненість героя у просторі Москви, постійному і рідному для нього.

Мотивний репертуар «Прямої лінії» визначений протиставленням *столиці і провінції* та пов'язаний із темою підкорення Москви провінціалами, що означилася в «московському тексті» російської літератури у другій половині ХХ ст. (В. К. Черних «Москва сльозам не вірить», твори І. Грекової). У побудові авторського варіанта «московського тексту» В. С. Маканін втілює драматичні модифікації цієї теми: мотив заздрості приїжджого до москвичів, які володіють путівкою в Рай тільки за правом народження в Першопрестольній; мотив везіння/невезіння, латентно позначений через образи друзів-суперників – провінціала Володі й москвича Кості; мотив страху перед величезною столицею і людським натовпом, здатним «поглинути» й самого героя, і його близьких. Але головна трансформація цієї теми пов'язана з ключовим для концепції світу першого роману мотивом пам'яті/туги за рідними уральськими місцями.

Принцип моделювання художнього простору як опозиції міста і провінції є визначальним і в повістях «Валечка Чекіна» («Валечка Чекина», 1974), «Повість про старе селище» («Повесть о старом посёлке», 1974), «Погоня» («Погоня», 1975), «Старі книги» («Старые книги», 1975), «На першому подиху» («На первом дыхании», 1976). Зв'язок із творчими відкриттями роману «Пряма лінія» виявляється як на рівні системи персонажів, так і в сюжетному плані. Трагічний пафос (смерть Белова) не зникає, а переміщається в іншу площину: побутову сферу, де панує механічне існування «серединної людини».

Роль цього маканінського типу в «московському тексті» визначає проблему наступного **підрозділу 2.2. – «“Серединна людина” як герой часу у прозі 1980-х років»**. Об'єктом аналізу став роман «Портрет і навколо» (1978), який розглядається в контексті інших творів письменника, жанрова природа яких залишається предметом наукової полеміки: «Віддушина» («Отдушина», 1979), «Річка зі швидкою течією» («Река с быстрым течением», 1979), «Ключарьов і Алімушкін» («Ключарев и Алимускин», 1979), «Антилідер» («Антилидер», 1980), «Громадянин, що втікає» («Гражданин убегающий», 1980), «Блакитне і червоне» («Голубое и красное», 1982), «Передтеча» («Предтеча», 1982), «Один і одна» («Один и одна», 1987), «Людина свити» («Человек свиты», 1988).

У більшості творів простором існування «серединного» героя (як провінціала, так і корінного москвича) є Москва. Топос уральських місць відходить на периферію оповіді, що свідчить про редукцію просторової осі столиця/провінція. Москва, яка втілювала у «Прямій лінії» та в ранній прозі вороже начало, поступово стає у творах цього періоду звичним і чітко структурованим простором, життя в якому розписане буквально по секундах. Такий темпоритм перетікає у «самоплинність» існування героїв: щоденну рутину та побутові звички. Буденність і посередність цих персонажів відверто декларується письменником, який, «вихоплюючи» «серединну людину» з сірої міської маси, пише її портрет. Такими постають Старохатов, Тихий Інженер («Портрет і навколо»), Ключарьов («Ключарьов і Алімушкін»), Ігнат'єв («Річка з швидкою течією»), Михайлов, Стрепетов («Віддушина»), Родіонцев («Людина свити»). Прозаїк обходить характерну для літератури відлиги тему фізиків і ліриків, яка включила до «московського тексту» російської літератури тип молодих, відданих новим ідеям інтелектуалів (твори В. П. Аксьонова, Ю. В. Трифонова, лірика А. А. Вознесенського, Р. Рождественського). За межами маканінського локального тексту опинилася й тема Москви трудової з її плакатними або мелодраматичними героями-трудівниками (Г. Ф. Шпаликов, В. К. Черних).

«Серединні» люди В. С. Маканіна одержимі боротьбою за жадані квадратні метри у столиці. «Квартирне питання», яке, за словами булгаківського Воланда, «зіпсувало» москвичів, виростає у якийсь зловісний знак московського простору, замінюючи собою знак *дому* і стаючи певним символом у «московському тексті» прозаїка. Виявляється, що образ дому трансформується в його опозицію – *антидім*. Ця головна колізія визначає і набір домінантних мотивів «московського тексту» цього періоду – мотив самотності (як фізичної, так і духовної), відчуження між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми. Вже тут позначено і програмний для всієї

творчості письменника мотив втечі («убёга»), що показує шлях до справжнього Раю, яким є топос провінції.

Трансформуючи традиційні московські знаки, В. С. Маканін у прозі 1965-1980-х рр. створює не стільки образ Москви, визначивши його лише власним ім'ям, скільки образ-символ мегаполісу загалом, що стає характерною особливістю моделювання «московського тексту» на цьому художньому етапі.

У третьому розділі дисертації розглядаються **«Особливості семантики і структури «московського тексту» в романі В. С. Маканіна «Андеграунд, або Герой нашего часу»»**. Виступаючи центральним для всієї творчості письменника і його авторського варіанту «московського тексту», роман «Андеграунд ...» багато в чому був підготовлений малою прозою даного періоду: «Лаз» («Лаз», 1991), «За межею милосердя. Довгий наш шлях» («За чертой милосердия. Долог наш путь», 1991), «Сюр у пролетарському районі» («Сюр в пролетарском районе», 1991), «Стіл, покритий сукном і з графином посередині» («Стол, покрытый сукном и с графином посередине», 1993), «Кавказський полонений» («Кавказский пленный», 1995).

У підрозділі 3.1. **«Образ Москви у творі: інтертекстуальний і міфопоетичний підходи»** досліджуються ключові для маканінського інтертексту міфологеми. Уже в назві роману, де поєднуються два різних культурних міфи, письменник пропонує інтертекстуальний ключ до прочитання свого твору. З одного боку, спільний для прозаїка та читача інтерпретаційний код через знакове для російської свідомості поняття «андеграунд» пов'язує світ роману з історією живопису та культури 1960-70-х рр. опозиційних офіційному радянському мистецтву. Інтерес В. С. Маканіна до політичних дисидентів виявляється закономірним, тому що саме 1990-і рр. стали моментом їх «виходу на світло» та реалізації довгоочікуваних планів. З іншого боку, в інтертекст назви включений також інший культурний міф – «Герой нашего часу», який увійшов у національне культурне несвідоме з романом М. Ю. Лермонтова як знак «зайвої людини». Проте в літературоцентричному світі роману «зайвими» виявляються представники андеграунду, колишні герої антирадянської фронди, які сором'язливо поступилися місцем новій соціальній формації – «поколінню бізнесменів і політиків».

Інтертекстуальність як головний принцип моделювання «московського тексту» дозволяє В. С. Маканіну створювати простір свого світу-тексту Москви-Росії. В інтертекст «Андеграунду...» включені хрестоматійні для російського читача культурні константи, навмисно виділені в назвах розділів роману: літературні знаки «Маленький человек Тетелин», «Дулычов и другие», «Я встретил Вас», «Изгнанник», «Собаچه скерцо», «Зима и флейта», «Палата номер раз», «Двойник», «Один день Венедикта Петровича»; знаки політичні «Ночь. Первый призыв», «Кавказский след», «Черный ворон»; знаки-символи образотворчого мистецтва «Квадрат Малевича», «Андеграунд»; загальнокультурні знаки-міфи «Новь», «Под знаком Марса»; авторські автоцитати «Другой». Важливою для «московського тексту» роману як тексту протистояння двох поколінь – покоління «выучеников литературы» і «покоління бізнесменів і політиків» є інтертекстуальний перегук з традиціями «петербурзького тексту» («підпільна людина» Ф. М. Достоевського і «маленька людина» М. В. Гоголя).

Міфопоетичний аналіз роману В. С. Маканіна також виявляє зближення його «московського тексту» з характерними міфологемами «петербурзького тексту». Використання трансформованих московських міфологем (місто-блудниця, місто-ліс, Новий Вавилон, топос метрополітену як знак могили) представляє столицю величезним мегаполісом, місцем беззаконня, вбивств і міжетнічних конфліктів, а її мешканців (зокрема, екстрасенсів) як новоявлених бісів.

У підрозділі 3.2. **«Специфіка просторово-часової організації роману «Андеграунд, або Герой нашего часу»»** розглядаються особливості хронотопу «московського тексту». У творі можна виділити дві сфери просторових площин: зовнішню та внутрішню, організованих навколо або всередині столиці.

У зовнішній структурі простору опиняються Петербург, уральська місцевість, Підмосков'я і закордон, що знаходяться у відносинах протиставлення або зближення з головною віссю – Москвою.

Опозиція *Москва/Петербург*, всупереч відомому суперництву, виявляє в романі відносини зближення: по-перше, через згадку про важливі соціальні процеси (явище андеграунду), по-друге,

через успадкування традицій «петербурзького тексту» (творчість Ф. М. Достоевського, М. В. Гоголя, ключові міфологеми «петербурзького тексту»). Протиставлення образів столиці та провінції (Москви/Уралу), як і в ранній творчості В. С. Маканіна, пов'язане з екзистенційною драмою героїв і мотивом втраченої батьківщини (Петрович, Венедикт). Просторовий образ Підмосков'я представляє своєрідну проекцію рідних уральських місць, де зберігається «природний» порядок життя і відбувається єднання з природою, втрачене в рутинній метушні московського макрокосму. Змінюється і семантика топосного знака «закордону» як іншого, немосковського світу: якщо в радянський час закордон сприймався як якийсь потойбічний простір, де можлива реалізація заборонених у Москві-Росії творчих планів художника, але звідки не повертаються, то в 1990-і рр. він починає здаватися відкритим простором можливого світлого майбутнього.

Організація внутрішнього простору Москви в романі виявляє найважливіші маканінські маркери-топоси «московського тексту», якими є гуртожиток, психіатрична лікарня, коридор і метрополітен. Письменник знову відходить від звичних, закріплених у «московському тексті» російської літератури топосів. Ані Кремль, ані Червона площа, співвіднесені зі знаком святості і влади в Російській державі, ані Симонів монастир як місце тонких переживань для росіян після «Бідної Лізи» М. М. Карамзіна, ані московські притулки і ресторації, включені до «московського тексту» російської літератури В. О. Гіляровським, ані «дивна квартира» М. А. Булгакова, ані Луб'янка й асоціативно пов'язані з нею топоси зруйнованих тоталітаризмом арбатських квартир і замських гнізд російської інтелігенції, що включили до «московського тексту» світ сталінської Москви (А. Н. Рибаків, В. П. Аксьонов), навіть не згадані В. С. Маканінім.

Головним просторовим образом роману є топос гуртожитку, показаний своєрідним знаком-символом усієї Росії. Про це свідчить провінційне походження більшості персонажів, що живуть у «гігантському російському гуртожитку», а Москва в цьому випадку виконує свою історичну роль – географічного, політичного і культурного перехрестя. Закони буття в цьому просторі підпорядковані запитам «меблевого» часу, коли всі мешканці, «серединні» люди, борються за розширення або поліпшення житлових умов (приватизація 1990-х років). На території багатоквартирного будинку виникає й інший простір – це торгові точки кавказців, чеченців, азербайджанців. Представники інших національностей не тільки співіснують з росіянами в єдиному макрокосмі столиці, а й виявляються вхожими до їхнього світу (спільні весілля, гуляння, похорони). Часто таке сусідство обертається вбивствами, пограбуваннями і внутрішніми міжетнічними конфліктами. Інший просторовий топос – психіатрична лікарня, де боротьба йде не за житлову площу, а за збереження свого «я», – є ще одним із проявів образу гуртожитку. Використовуючи чехівський знак, В. С. Маканін показує цю мініпроекцію столиці як простір, де немає місця християнським і гуманним почуттям. Загалом, розвиваючи проблематику ранньої творчості, в «Андеграунді...» письменник не тільки моделює образи антидому, розкидані на топографічній карті Москви, а й показує, що сама Москва стає гуртожитком, психіатричною лікарнею – Москвою-антидомом, де не людина, а його квадратні метри «становлять тепер багатолике обличчя світу». Тому коридори в гуртожитку (в яких «живе» головний герой) просторово означають розгубленість і невлаштованість таких, як Петрович, що опинилися безпритульними і «зайвими» в Москві-мачусі. Таким самим топосом антидому, знаком іншого світу й могили, виявляється підземка, що стає для москвичів альтернативою дому.

Часова вісь художнього твору позначена антитезою «брежнєвського» часу і часу «перебудови», що відбилося і в протиставленні двох поколінь у романі. «Покоління літературне» (дисиденти, які стали тепер мешканцями гуртожитку в різних його топосних редакціях) виявилось витісненим з хронотопу «нової» Москви, поступившись місцем «поколінню політиків і бізнесменів», які повністю адаптувалися до пульсу життя в перетвореній столиці.

У підрозділі 3.3. «“На всех московских есть особый отпечаток”: типологія персонажів твору» представлена галерея характерних маканінських типажів, що актуалізує головну проблему «московського тексту» роману – трагедію протистояння двох поколінь.

Мешканцями Москви-гуртожитку за часи перебудови стають «нові жебраки» (дисиденти, «серединні» люди) і новоявлені багатії (депутати, бізнесмени, «новые русские», певною мірою до них долучаються іновірці – кавказці, чеченці). Подібне розшарування суспільства, на думку

письменника, обумовлене своєрідною «провиною» російської літератури, яка зробила покоління «выучеников литературы», вихованих на хрестоматійних шкільних творах, нездатними не лише створити «нову» Москву, але навіть протистояти «новым русским», стаючи «зайвими» і «маленькими» людьми. Інтелектуали (Петрович, Венедикт, Михайло, Вік Вікич) показані бездомними й бідними, а мешканці гуртожитку витрачають своє життя в гонитві за розширенням квартирної простору або накопиченням інших матеріальних благ. «Господарями» Москви є бізнесмени і «новые русские» (Ловянников, Дуличов), а також колишні радянські політики (Леся Дмитрівна), які витіснили молодих і чесних демократів «первого призыва» (Вероніка, Двориков). Ці дві різнополюсні формації об'єднує характерний для радянської та пострадянської дійсності тип «стукача» (Чубісов). Москва, церковний град, де «купола вокруг <...> сколько хватит рук», стає прихистком шарлатанів-екстрасенсів як новоявлених бісів (Едик Салазкін).

Загалом, усі маканінські типи виявляються «героями свого часу», героями іншої, «нової» Москви, звідки зникли аксіологічні константи московського буття – хлібосолюство та гостинність, сімейність та спорідненість, відчайдушність і завзятість, гордість і патріотизм.

У четвертому розділі «**“Нова” Москва у прозі В. С. Маканіна 2000-х років**» досліджується подальша еволюція і трансформація компонентів «московського тексту» в романах «Переляк» (2006), «Асан» (2008), «Дві сестри та Кандінський» (2011), а також у творах малої прози «Вдала розповідь про кохання» («Удавшийся рассказ о любви», 2000), «Буква “А”» («Буква “А”», 2000), «Ніч ... Кома ... Ніч» («Ночь... Запятая... Ночь», 2010), що виявляють зв'язок із центральним маканінським текстом – романом «Андеграунд, або Герой нашего часу».

Політизація свідомості як одна зі складових тексту «нової» постперебудовної Москви організує художній світ творів письменника 2000-х років, що стали об'єктом аналізу в **підрозділі 4.1. «“Політизований” простір Москви в романі “Переляк”»**. Об'єднавши оповідання й повісті, написані в різні роки, в єдину жанрову форму роману, письменник, знову граючи з формою, співвідносить характерні для нього принципи художнього мислення з постмодерністською поетикою.

Магістральним, позначеним політичною символікою образом-топосом роману є Білий дім, який показаний у трагічні дні протистояння 1993 року. За межами внутрішнього простору столиці виявляється зовнішній топос – Підмосков'я як своєрідна антипроекція величезного мегаполісу.

Розділи «Білий дім без політики», «Старі і білий дім» створюють ефект дзеркального відображення однакових подій, але з різним ступенем динамічності й експресії. У кожному з них простір столиці поступово звужується до розмірів її центрального топосу – будівлі державної влади, де немає місця не тільки вчорашньому дисиденту старому Петровичу і молодим «зайвим» людям, які шукають втечі («убёга») в наркотиках, але й представникам «покоління політиків і бізнесменів», які перемогли, але не змогли поділити владу. Переляк («испуг»), за В. С. Маканіним, – це головний на той момент підсумок демократичних перетворень нової російської влади і головне «досягнення» «покоління політиків та бізнесменів». Саме таке прочитання тексту «нової» Москви зафіксовано письменником у назві роману. Виділення політичного модусу життя Москви-Росії 2000-х рр., який позначений одним із ключових топосів – Білий дім – асоціативно підключає роман В. С. Маканіна до одного з сегментів сучасного «московського тексту» російської літератури: Ю. Д. Петухов «Чорний дім» (1994), Л. І. Бородин «Тріки, або Хроніка злочиств» (1998), О. А. Проханов «Червоно-коричневий» (1999), С. О. Шаргунов «1993» (2013). У романі «Переляк» Білий дім є простором кривавої бійні двох політичних сил, що зробила незворотним процес стрімкого накопичення іншого соціокультурного досвіду й трагічного незбігу з ним «радянських» людей, «выучеников литературы» (Петро Алабин, Гоша Гвоздьов, Петро Іванович, Ілля Васильович). Тому для деяких провінційних пенсіонерів (роман «Асан») інший політичний топос – московський Мавзолей стає символом комуністичного «світлого майбутнього», побудувати яке в Росії здатні вже не росіяни, а китайці.

Іншим організуючим художній простір роману топосом є Підмосков'я як місце дії майже всіх частин твору. Цей нестоличний простір теж трансформований письменником, який показав Підмосков'я не стільки як світ провінції, де можна врятуватися від Москви-мачухи, скільки як «ласий шматочок» для новоявлених підприємців, бізнесменів, політиків, «новых русских» і як простір нічних пограбувань. Письменник, доповнюючи систему московських типів, описаних в

«Андеграунді...»), уводить у прозу 2000-х років нових знакових героїв «московського тексту»: це дружини «новых русских» (Аня, Ніна) і представники так званої «золотої молоді» (Даша, Альона).

У романах «Переляк» і «Асан» відбивається ще одна важлива політико-соціальна колізія російських реалій – тема Чеченської війни, що підсилює загальне драматичне звучання «московського тексту» письменника.

У підрозділі 4.2. «Роман-драма “Дві сестри та Кандінський”: “нові” старі герої» аналізується система образів останнього роману прозаїка.

Роман є новою редакцією прочитання Тексту Москви 1990-х років. Інтертекстуальна гра заявлена вже в назві твору, яка відсилає до чеховської п'єси «Три сестри» і паралельно вводить (вже використане в «Андеграунді...») ім'я-знак Кандінський – символ інакомислення в радянську епоху. Хронологічні рамки подій чітко обмежені двома літніми днями з перервою на один рік. Дія роману локалізована в напівпідвальної студії живопису, що в радянський час була андеграундним притулком, іноді переміщуючись у простір сусіднього кафе-бару. Цей дисидентський притулок стає топомом зіткнення донощиків трьох поколінь – професіонала Сергія Сергійовича на прізвище Батя, політика Артема Константи і молодого підлітка Колі Угрюмцева. Донос є ще одним з проявів достоевського «підпілля», що захопив усі сфери життя суспільства і став нормою існування в радянській, а як показав письменник, і в пострадянській час. Зауваження Інни про те, що всі стукачі перебралися до столиці, знову актуалізує соціально-політичний модус прози письменника 2000-х років. Батя, витончений і закоханий у свою справу донощик, виявляється у В. С. Маканіна «арбатською людиною». У просторовому знаку Арбата, що увійшов в «московський текст» російської літератури ХХ століття як маркер місця проживання жертв сталінського режиму, письменник виявляє друге дно, розкриваючи інший арбатський простір як простір, що породив стукацтво.

Композиційно організуючий сюжет мотив сну (ним починається і закінчується роман), що переходить у галюцинації та видіння, стає символом хворобливого стану, яким охоплені не тільки герої роману, але і все місто, вся країна, «в якій потрібно жити *довго*», щоб дочекатися змін на краще. Жанрова форма роману-п'єси, що практично повністю складається з нескінченних діалогів героїв, дозволяє В. С. Маканіну показати цей диспут двох поколінь і виявити їх дивовижне братське об'єднання у стукацтві – певній константі радянського минулого і «нового» часу.

Рятівним виходом для персонажів стає втеча («убёг») зі столиці: в Петербург (сестри Тульцеви) або провінцію (Артем Константа). Проте, піддаючи ревізії свідомість покоління «выучеников литературы», письменник позбавляє знак Москви закріпленого чеховськими «Трьома сестрами» значення простору виходу, здобуття нової долі й протиставляє йому нелітературний знак Пітера, куди тепер прагнуть потрапити дві сестри в пошуках порятунку їх жіночих долі і виходу з простору нового «московського тексту», як простору кримінальної влади та нещадної «нovoї» Москви.

У Висновках узагальнюються результати проведеного дослідження.

Цілісність семантично пов'язаної з Москвою системи уявлень письменника про світ і людину, сформованих у контексті певних, закріплених традицією, міфологем, просторових характеристик, конкретної топіки, мотивів і типів, дозволяє розглядати романи В. С. Маканіна як авторський варіант «московського тексту» російської літератури, що багато в чому кардинально трансформував усталені стереотипи уявлень про Москву, яка є організуючим ядром «московського тексту» загалом.

У формуванні й розвитку «московського тексту» у творчості прозаїка виділено три періоди: 1965-1980-і рр. (романи «Пряма лінія», 1965; «Портрет і навколо», 1978); 1990-і рр. («Андеграунд, або Герой нашого часу», 1998) і 2000-і рр. («Переляк», 2006; «Асан», 2008; «Дві сестри та Кандінський», 2011).

Аналіз знакової маніфестації Москви в «московському тексті» В. С. Маканіна виявляє послідовну трансформацію базового міфологічного субстрату цієї системи і формування єдиного для неї культурного коду, який відбив процес зміни міфу Москви, «смерті» давньої Москви-матінки та її перетворення на «континент м'язів, що живе у стані уповільненої шизофренії». Використовуючи ключові міфологеми «московського тексту» російської літератури (Москва – Третій Рим, Москва-матінка, Москва хлібосольна, Москва церковна, Москва природна як опозиція

штучно народженому Петербургу, Москва-«страноприимный дом»), письменник деконструє і переосмислює їх, створюючи свій авторський московський міф, у якому Москва-матінка перетворюється на Москву-мачуху, місто-блудницю, простір міжетнічних протистоянь і війн. Розвінчаним виявляється і міф про протиставлення Москви як природнонародженого міста штучно створеному Петербургу. «Московський текст» В. С. Маканіна змінюється в напрямку послідовної деміфологізації і десакралізації московського міфу, що проявляється у трансформації його ядерних міфологем.

У контексті перепрочитання московського міфу модифікуються і просторові характеристики. Прозаїк визначає простір своєї Москви – столиці періоду відлиги, перебудови і міста «новых русских» пострадянського зразка. Спочатку він показує такі просторові сурогати Раю, як кімната на околиці, що знаходиться за межами жаданого простору або квадратні метри в центрі столиці, антиномічно співвіднесені зі справжнім Раєм – провінцією. І якщо в перших романах набуття Раю для героїв виявляється частково можливим за межами міфологічного центру (на околиці Москви) або в рідній провінції («Пряма лінія»), то у творах 1970-80-х рр. це стає можливим лише всередині себе, у своїй екзистенції, яка допомагає відновити зв'язок зі справжнім, втраченим домом. Сюжетоутворююча опозиція *столиця/провінція* є не лише основною просторово-часовою віссю, а й фокусом серйозних морально-етичних і філософських проблем, заявлених у «московському тексті» письменника. Вона трансформує міфологізований російською свідомістю знак *дому* в знак *антидому* в різних його варіантах – «общаги», «психушки», підземки, борделя, «пивнушки», андеграундного підвалу. Ці топоси маканінської Москви означають ідеологічні й моральні орієнтири сучасного суспільства, яке втратило споконвічну московську патріархальність, домашність, хлібосольство і гостинність. Прозаїк бачить Москву-Росію як «гігантський коридор російського гуртожитку», де у двох просторах, що, здавалося б, не перетинаються, стикаються у протистоянні «старі» та «нові» росіяни: покоління «літературне» і покоління «бізнесменів і політиків». У романах 2000-х рр. вони показані письменником «розведеними» різними просторами і знову з'єднаними у просторі стукацтва, топосом якого стає колишній дисидентський притулок, перетворений на напівпідвал-школу живопису, що знаходиться поряд з «пивнушкой» («Дві сестри та Кандінський»).

Просторові маркери багато в чому визначають моделювання характерних московських типів у творах прозаїка. У період кінця відлиги маканінську Москву населяють вже не аксьоновські колеги або герої-романтики авторської пісні, а так звані «серединні» люди, певна знеособлена маса, що змішала і провінціалів, і москвичів в єдиному загальному потоці, чие існування перетікає в «самоплинність» життя, що призводить до їх моральної деградації. Москва часів перебудови, зберігаючи героїв маси і доперебудовні типи (дисиденти Петрович, Михайло, Вік Вікич), народжує нових персонажів «московського тексту»: це політики (Вероніка, Леся Дмитрівна), «новые русские» (Дуличов, Ловянников), іновірці (кавказці, чеченці) й екстрасенси-шарлатани (Едик Салазкін). Включаючи в свій «московський текст» традиції «петербурзького тексту» російської літератури, письменник показує «покоління літературне» «маленькими», «зайвими» і «підпільними» людьми – «новими жебраками» «нової» Москви-Росії. Провідним у типології персонажів романної творчості прозаїка 2000-х років стає тип донощика і «стукача» (Чубісов, Батя, Олег Константа, Коля Угрюмцев) як певний моральний «барометр» сучасного суспільства.

У тематиці і мотивному репертуарі «московського тексту» В. С. Маканіна особливе місце займає вагомий для всієї творчості письменника мотив втечі («убёга»), пов'язаний з пошуками втраченого Раю і сформований навколо просторово-сислової опозиції *столиця/провінція*. Ще одним наскрізним мотивом «московського тексту» письменника є мотив непорозуміння і розриву між старшим і молодшим поколіннями, що набуває соціально-політичного характеру в протиставленні «покоління літературного» і «покоління бізнесменів і політиків». Загалом, для «московського тексту» письменника характерні екзистенційні, філософські, моральні, а також соціально-політичні мотиви, що перегукуються з традиціями «московського» і «петербурзького» текстів російської літератури, закладеними М. В. Гоголем, Ф. М. Достоевським, Л. М. Толстим, А. П. Чеховим, М. А. Булгаковим, Ю. В. Трифоновим тощо.

Хоча «московський текст» В. С. Маканіна, як і його творчість в цілому, не збігається ані з «московським текстом» класичної російської літератури, ані з основними тенденціями розвитку

літературного процесу Росії в 1960-2000-і рр., авторський міф Москви інтерпретується через трансформовані відображення відомих літературних, культурних і міфологічних знаків, виявляючи пуповинний зв'язок письменника з традиціями російської літератури. Письменник вперто прямує своєю «прямою лінією», залишаючись безпристрасним літописцем Москви, фіксуючи трансформацію світоустрою столиці, що виростає в його творчості у образ-символ всієї Росії. У своїй постійній неупередженості письменник часто виявляється провидцем, досягаючи глибинні причини того, що відбувається.

Процес формування «московського тексту» в романній творчості В. С. Маканіна пов'язаний і з пошуками адекватної жанрової форми втілення авторської знакової маніфестації Москви. Починаючи з романів, близьких до повісті, що дозволяють сфокусуватися на деталях у портреті столиці («Пряма лінія», «Портрет і навколо»), письменник приходить на межі двох тисячоліть до великого епічного полотна – «Андеграунд, або Герой нашого часу», своєрідної московської епопеї пострадянського періоду, а потім, ніби повертаючись до мікроаналізу, обирає або форму традиційного невеликого роману-хроніки («Асан»), або своєрідну форму циклу новел, що входять до роману «Переляк», а в останньому романі з'єднує дві жанрові парадигми, створюючи роман-драму.

Яким чином маканінська матриця виявиться плідною для подальшої еволюції «московського тексту» російської літератури, покаже час, проте симптоматично, що позначені автором нові семантичні константи увійдуть до парадигми «московського тексту» нового тисячоліття.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Перинец Е. Ю. Гоголевский сюжет в «Московском тексте» «Андеграунд, или Герой нашего времени» В. Маканина / Е. Ю. Перинец // Х Гоголівські читання : зб. наук. праць. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. – С. 187–190.
2. Перинец Е. Ю. Московская топография в романе В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени» / Е. Ю. Перинец // Література в контексті культури : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 22 (2). – С. 243–247.
3. Перинец Е. Ю. «Андеграунд, или Герой нашего времени» В. Маканина и «Московиада» Ю. Андруховича : опыт типологического сопоставления / Е. Ю. Перинец // Зарубіжні письменники і Україна : зб. наук. праць. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. – С. 141–145.
4. Перинец Е. Ю. «Знаки» Москвы в романе В. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени» / Е. Ю. Перинец // Літературний процес : структурно-семіотичні площини. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. – С. 166–168.
5. Перинец Е. Ю. Поэтика романа В. С. Маканина «Испуг» : интертекстуальный и интермедиаальный аспект / Е. Ю. Перинец // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1078. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – Серія «Філологія». – Вип. 68. – С. 155–158.
6. Перинец Е. Ю. Художественный код «московского текста» в романе В. Маканина «Предтеча» / Е. Ю. Перинец // Zbiór raportów naukowych «Aktualne naukowe badania. Od teorii do praktyki». – Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2014. – S. 15–18.

Додаткові публікації:

1. Перинец Е. Ю. «Российский текст» в романе Н. Ключарёвой «Россия : общий вагон» / Е. Ю. Перинец // Література в контексті культури : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 21 (2). – С. 209–212.
2. Перинець К. Ю. Художня природа московського простору в романі Ю. Андруховича «Московиада» / К. Ю. Перинець // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного

університету імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Серія «Філологічні науки». – Випуск 30. – С. 234–238.

3. Перинец Е. Ю. «Московский текст» русской литературы : теоретическое оформление понятия в современной науке / Е. Ю. Перинец // Перспективні напрямки української науки : зб. статей.– Запоріжжя : Видавництво ПГА., 2013. – Серія «Науки гуманітарного циклу» – Том 1. – С. 49–51.

4. Перинец Е. Ю. Сверхтекст как актуальная научная проблема / Е. Ю. Перинец // Перспективні напрямки світової науки : зб. статей.– Запоріжжя : Видавництво ПГА., 2014. – Серія «Науки гуманітарного циклу» – Том 1. – С. 84–85.

АНОТАЦІЯ

Перинец К. Ю. «Московский текст» у романній творчості В. С. Маканіна. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.02 – російська література. Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України, Дніпропетровськ, 2015.

У роботі концептуально і системно розглянуто авторський варіант «московського тексту» В. С. Маканіна. Цілісність семантично пов'язаної з Москвою системи уявлень письменника про світ і людину, сформованих у контексті певних, закріплених традицією міфологем, просторових характеристик, конкретної топіки, типів і мотивів, дозволяє розглядати романи В. С. Маканіна як авторський варіант «московського тексту» російської літератури, що багато в чому кардинально трансформував сформовані стереотипи уявлень про Москву, яка є організуючим ядром «московського тексту» в цілому.

Створюючи свій авторський міф Москви-Росії, письменник показує столицю як Москву-мачуху, місто-Молох, місто-блудницю, Москву «штучну» і «фальшиву». Ключова просторова опозиція *столиця/провінція* трансформує важливий міфологізований російською свідомістю знак *дому* (яким виявляється провінція) у знак антидому, представленого московськими топосами «общаги», «психушки», андеграундного підвалу, пивбару. «Московский текст» має свою систему персонажів – це «серединні» люди, учорашні дисиденти-інтелектуали, політики, «новые русские», «стукачи», шарлатани. «Нова» Москва-Росія стала простором гегемонії політиків та «новых русских», де немає місця «поколінню літературному» – дисидентам і «серединним» людям, які шукають порятунку у втечі («убёге»), що стає програмним мотивом усього маканінського «московського тексту».

Ключові слова: локальний текст, «московський текст», образ, знак, міфологема, топос, хронотоп, мотив, роман.

АННОТАЦИЯ

Перинец Е. Ю. «Московский текст» в романном творчестве В. С. Маканина. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 – русская литература. – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара Министерства образования и науки Украины, Днепропетровск, 2015.

В работе впервые концептуально и системно рассмотрен авторский вариант «московского текста», воплощенный в романном творчестве современного российского писателя В. С. Маканина. «Московский текст» рассматривается как сверхтекстовое единство, знаковая манифестация Москвы, отраженная в художественных произведениях В. С. Маканина. Целостность семантически связанной с Москвой системы представлений писателя о мире и человеке, сформированных в контексте определенных закрепленных традицией мифологем, пространственных характеристик, конкретной топики, мотивов и типов, позволяет рассматривать романы прозаика как авторский вариант «московского текста» русской литературы, во многом

кардинально трансформировавший сложившиеся стереотипы представлений о Москве, являющейся организующим ядром «московского текста» в целом.

В формировании и развитии «московского текста» в творчестве писателя выделены три периода: 1965-1980-е гг. (романы «Прямая линия», 1965; «Портрет и вокруг», 1978); 1990-е гг. («Андеграунд, или Герой нашего времени», 1998) и 2000-е гг. («Испуг», 2006; «Асан», 2008; «Две сестры и Кандинский», 2011).

Анализ знаковой манифестации Москвы в «московском тексте» В. С. Маканина обнаруживает последовательную трансформацию базового мифологического субстрата этой системы и формирование общего для нее культурного кода, отразившего процесс изменения мифа Москвы, «смерти» древней Москвы-матушки и ее превращения в «континент мышц, живущий в состоянии вялотекущей шизофрении». Созидая свой авторский миф Москвы-России, писатель показывает столицу как Москву-мачеху, город-Молох, город-блудницу, пространство бесовских сил, межэтнических разборок и войн, Москву «искусственную», где фальшивым оказывается не только внешний облик метрополии, но и человеческие отношения.

В контексте перепрочтения московского мифа изменяются и пространственные характеристики. Прозаик означает пространство своей Москвы – столицы периода оттепели, перестройки и города «новых русских» постсоветского образца. Он показывает такие пространственные суррогаты Рая, как комната на окраине, находящаяся за пределами вождельного пространства, и квадратные метры в центре столицы, антиномично соотносённые с подлинным Раем – провинцией. И если в первых романах обретение Рая для героев оказывается частично возможным за пределами мифологического центра (окраины Москвы) или в родной провинции («Прямая линия»), то в произведениях 1970-80-х гг. уже и вовсе только внутри себя, в своей экзистенции, восстанавливающей связь с настоящим, утраченным домом. Сюжетообразующая оппозиция *столица/провинция* является не только основной пространственно-временной осью, но и фокусом серьезных морально-этических и философских проблем, заявленных в «московском тексте» писателя. Она трансформирует мифологизированный российским сознанием знак *дома* в знак *антидома* в разных его вариантах – общаги, психушки, подземки, борделя, пивнушки, андеграундного подвала. Эти топосы маканинской Москвы обнаруживают идеологические и моральные ориентиры современного общества, утратившего исконную московскую патриархальность, домашность, гостеприимство и хлебосольство. Москва-Россия видится прозаику «гигантским коридором российской общаги», где, несмотря на, казалось бы, непересекающиеся два пространства, сталкиваются в противостоянии «старые» и «новые» русские: поколение «литературное» и поколение «бизнесменов и политиков». В романах 2000-х гг. они показаны писателем «разведенными» различными пространствами и вновь соединёнными в пространстве стукачества, топосом которого становится бывшее диссидентское убежище, превратившееся в полуподвал-школу живописи, находящейся рядом с пивнушкой («Две сестры и Кандинский»).

Пространственные маркеры во многом определяют моделирование характерных московских типов писателя. В период излета оттепели маканинскую Москву населяют уже не аксеновские коллеги или герои-романтики авторской песни, а так называемые «серединные» люди, некая обезличенная масса, смешавшая и провинциалов, и москвичей в едином общем потоке, чье существование перетекает в «самотечность» жизни, ведущую к моральной и нравственной деградации. Перестроечная Москва, сохраняя героев массы и предперестроечные типы (диссиденты Петрович, Михаил, Вик Викич), рождает новые персонажи «московского текста»: это политики (Вероника, Леся Дмитриевна), «новые русские» (Дулычов, Ловяников), иноверцы (кавказцы, чеченцы) и экстрасенсы-шарлатаны (Эдик Салазкин). Включая в свой «московский текст» традиции «петербургского текста» русской литературы, прозаик показывает «поколение литературное» «маленькими», «лишними» и «подпольными» людьми – «новыми нищими» «новой» Москвы-России. Ведущим в типологии персонажей романного творчества писателя 2000-х годов становится тип доносчика и стукача (Чубисов, Батя, Олег Константа, Коля Угрюмцев) как некий моральный «барометр» современного общества.

В тематике и мотивном репертуаре «московского текста» В. С. Маканина особое место занимает значимый для всего его творчества мотив убо́га, связанный с поисками утраченного Рая

и оформленный вокруг пространственно-смысловой оппозиции *столица/провинция*. Еще одним сквозным мотивом «московского текста» писателя является мотив непонимания и разрыва между старшим и младшим поколениями, приобретающий социально-политический характер в противопоставлении «поколения литературного» и «поколения бизнесменов и политиков». В целом, для его «московского текста» характерны экзистенциальные, философские, моральные, а также социально-политические мотивы, перекликающиеся с традициями «московского» и «петербургского» текстов русской литературы, заложенными Н. В. Гоголем, Ф. М. Достоевским, Л. Н. Толстым, А. П. Чеховым, М. А. Булгаковым, Ю. В. Трифоновым и др.

Хотя «московский текст» В. С. Маканина, как и его творчество в целом, не совпадает ни с «московским текстом» классической русской литературы, ни с ведущими тенденциями литературного развития России в 1960-2000-е гг., все же авторский миф Москвы интерпретируется через трансформированные отражения известных литературных, культурных и мифологических знаков, обнаруживая несомненную пуповинную связь писателя с традициями русской литературы.

Процесс формирования «московского текста» в романном творчестве писателя сопряжен и с поисками адекватной жанровой формы воплощения авторской знаковой манифестации Москвы и находит отражение в эволюции от романов, еще очень близких к повести, позволяющих сфокусироваться на деталях в портрете столицы («Прямая линия», «Портрет и вокруг»), к большому эпическому полотну – «Андеграунд, или Герой нашего времени», своеобразной московской эпопее постсоветского периода, а потом, как бы возвращаясь к микроанализу, избирает либо форму традиционного небольшого романа-хроники («Асан»), либо своеобразную форму цикла новелл, составляющих роман «Испуг», а в последнем романе соединяет две жанровые парадигмы, создав роман-драму.

Ключевые слова: локальный текст, «московский текст», образ, знак, мифологема, тоpos, хронотоп, мотив, роман.

SUMMARY

Perynets K. Y. «Moscow text» in novels works of Makanin V. S. – Manuscript Copyright.

Thesis for the degree of Candidate of Philology in specialty 10.01.02 – Russian Literature. – Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Dnipropetrovsk, 2015.

For the first time conceptually and systematically examined individual author's version of the «Moscow text», embodied in the novel works of modern Russian writer V. S. Makanin. Integrity of semantically related to Moscow's system of ideas of writer about the world and man, formed in the context of certain entrenched myths, spatial characteristics, specific topics, motives and types allows us to consider Makanin's novels as author's variant of «Moscow text» of Russian literature, which has drastically transformed the existing stereotypes of ideas about Moscow, which is the organizing core of the «Moscow text» in whole.

Creating his author's myth of Moscow-Russia, the writer shows the capital as Moscow-stepmother, city-Moloch, city-harlot, Moscow «artificial». The key spatial opposition is capital/province and it transforms very important mythicized by Russian consciousness sign of home in a sign of antihome. Unlike the provinces, which is shown as a place of Lost Paradise, Moscow's names of places («dorm», «nuthouse», brothel, underground basement, pub) embody the image of antihome. «Moscow text» has its own system of characters, where the «average» people are faced with former dissidents, intellectuals, politicians, «new Russian», «denunciators», charlatans. It turns out that the «new» Moscow-Russia, which has become a space of hegemony for politicians and «new Russians» there is no place for «literary generation», dissidents and «average» people. Recovery from power of ruthless and criminal «new» Moscow determined by a motif of escape («runaway») as program within all makanin's «Moscow text».

Key words: local text, «Moscow text», image, sign, myth, place name, time-space, motif, novel.

Видавець «ФОП Середняк Т. К.», 49000, Дніпропетровськ, 18, а/с 1212
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4379 від 02.08.2012.
Ідентифікатор видавця в системі ISBN 7257

Підписано до друку 08.01.2015. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний
Умовн. друк. арк. 1,26. Обл.-вид. арк. 0,9. Зам. № 652.
Наклад 100 прим.

Віддруковано на базі поліграфічно-видавничого центру «Адверта»
49000, Дніпропетровськ, 18, а/с 1212
тел. +38-(068)-732-45-20
www.adverta.com.ua

